

ORTAÇAĞ'DA KARADENİZ'İN KUZEYİNDE DİN ALGISI

RELIGION IN THE NORTH OF THE BLACK SEA IN THE MIDDLE AGE

ВОСПРИЯТИЕ РЕЛИГИИ В СРЕДНИЕ ВЕКА НА СЕВЕРЕ ЧЁРНОГО МОРЕ

Önder GÜLER*

ÖZ

Türkler arasında bu dönemde İslamiyet'in karşısında Budhizm ve Hıristiyanlık vardı. Karadeniz'in Kuzeyindeki Kıpçak, Peçenek, Moğol, Rus, Hazar gibi çeşitli kavimler, Müslüman kültürlerinden başka Hıristiyanlık, Budizm, Putperestlik gibi başka inançların etkisi altına girmişlerdi. Dolayısıyla bu kavimlerin putperestlik inançları sonrasında Karadeniz'in Kuzeyinde Hıristiyanlığın etkinlik kazanmasıyla da birlikte, Hıristiyan kilisesi, ortaçağ Rusya'sında milletlerin manevi hayatında ortaçağ batı dünyasında olduğu gibi önemli bir rol oynuyordu. Bu yüzden özellikle İslamiyet'in Altın Ordu'daki zaferinden sonra Rusya'ya dini alanda doğrudan bir Moğol etkisi için pek sebep kalmadı. Fakat Moğol fethi dolaylı olarak Rus kilisesinin ve manevi hayatının gelişme seyrini çeşitli şekillerde etkiledi. Bundan dolayı Rus kilisesinin metropolitlik makamı olan Kiev şehri tahrip edilerek hizmet verecek bir durumu kalmadı. Nitekim bizde bu çalışmamızda Ortaçağ'da Karadeniz'in kuzeyinde ortaya çıkan ya da o bölge de var olan dini inançların kişiler ya da devletler üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin toplumsal yansımalarını incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Putperestlik, Hıristiyanlık, Budizm, İslamiyet.

ABSTRACT

There was Buddhism and Christianity in the opposite of Islam among the Turks in this period. Various tribes such as Kipchak, Pechenek, Mongol, Russian, Khazar were settled in the North of the Black Sea, other than Muslim cultures. They were influenced by other beliefs such as Christianity, Buddhism and paganism. Therefore, along with the efficiency of Christianity in the North of the Black Sea after the pagan beliefs of these tribes; The Christian church played an important role in medieval Russia as it did in the medieval western world upon the spiritual life of the nations. So, after the victory of Islam in the Golden Horde State, there was little reason for a direct Mongol influence on the religious area in Russia. But the Mongol conquest indirectly affected the development of the Russian church and its spiritual life in various forms. Therefore, the city of Kiev, which is the metropolitan office of the Russian church, was destroyed and could not serve. Actually, in this study, we tried to examine the influences of the religious beliefs that emerged in the Middle ages on the north of the Black Sea or that existed in that region on the persons or states and the social reflections of these effects.

Key Words: Paganizm Christianity, Budhizm, Islam.

* Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi A.B.D.

АННОТАЦИЯ

этот период среди турецкого народа наряду с приверженцами Ислама были и Христиане и Буддисты. Народы Северной части Черномоского региона Турции, такие как Кипчаки, Печенеги, Монголы, Русские, Каспийцы находились под влиянием не только Исламской культуры, а также Христианства, Буддизма, Язычничества. В связи с этим, после перехода от язычнической веры в Христианскую веру, в духовной жизни и культуре народов Северной части Черномоского региона Турции Христианская Церковь сыграла большую роль в плане приобщения народов к Сердневековой культуре России и Запада. В силу этих обстоятельств и особенно после победы Золотой Орды над Россией, с точки зрения религии на Ислам не отразилось непосредственное влияние Монгольской культуры. Однако захват монголов оказал разнообразное отражение на ход развития влияния Русской Церкви на духовную жизнь. Благодаря этим событиям уже разрушительное влияние Русской Церкви с центром Метрополита в городе Киеве престоало каким-либо образом отражаться на духовную жизнь Ислама. Таким образом, в данной работе мы попытались довести до сведения читателей влияние культуры народов, населяющих Северную часть Черномоского региона Турции Средневековья и их религии, и отражение этого влияния на духовную жизнь общества того периода.

Ключевые слова: Язычество, христианство, буддизм, ислам.

Türk-Moğol göçebeleri, eskiden beri Doğu ve Batı Asya'daki kültür alanlarının kuzeyinde uzanan bölgelerle Doğu Avrupa steplerini işgal eden kavimler arasında yer alırlar. Bu kavimler (Barthold, 2006: 1) M.S. 6. yüzyılda Karadeniz bölgesi, Kuzey Kafkas ve Volga çevresinde, Türk asıllı Avar, Hazar ve Bulgar devletleri olarak ortaya çıktılar. Avar Hanlığı dokuzuncu yüzyılda sona erdi. Bulgarların bir kısmı Tuna'nın aşağısına inerek Slavlarla karıştılar. Bulgarların öteki kolu Volga'ya çıkarak Volga Bulgar devletini kurdular. (Ataöv, 1968:220) Türkler VI. Yüzyılda Doğu Avrupa'ya gelerek; Kerç boğazındaki Bosphorus adlı Bizans şehrini kuşatmışlardı. Dolayısıyla, Türkler Hazar Denizi'nin güneydoğusunda, Gürgen ırmağı boyunda bulunan bir bölgeyi Perslerden almışlardı; burada Perslerin baskısı altında kalan Türkler onların dilleri ve dinlerini de kabul etmişlerdi. (Barthold, 2006: 8) Aslında Türkler farklı zamanlarda farklı dinlere sahip olmuşlar ve özellikle; ateşe tapmak, Şamanlık, Manilik, Budistlik, Musevilik, Nasturilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi çeşitli dinleri kabul etmişlerdi. Nitekim Budistlik dini yaşayışlarına uygun olmadığı yani bu din et yemeği yasakladığı için bu dini çok kabullenememişlerdi. Çünkü Türkler iyi derecede etle beslenir ve onun verdiği kuvvetle iyi bir savaşçı olduklarına inanırlardı (Ülküsal, 1980: 3).

Nitekim Çin yazıtlarında Uygurların 762 yılında Mani dinini kabul ettiklerinden söz edilir. Bu din III. Yüzyılda İran'da ortaya çıkmış ve İran'ın milli dini Zerdüştlüğün, Hristiyanlık ve özellikle Budhizm ile birleştirilmiştir. Mani dini Orta Asya'da özellikle Sogdlar arasında büyük yaygınlık kazanarak, bu din Sogdlar tarafından Çin'e götürülmüş ve Çin'e yaptıkları bir sefer sırasında bu dini Uygurlarda öğrenmişlerdi. Ayrıca Mani dini dışında Sogdlar arasında Hristiyanlık ve Budhizm de yayılmıştır; bu dinler Türkler arasında da yaygınlık kazanmıştır (Barthold, 2006: 10). Aslında eski Çin günlüklerinde Hui-Ho, Hui-Ha olarak geçen halklar da Kuzey Uygur Türkleri olup bunlar Moğolistan ve Baykal gölü civarında yaşıyorlardı. Buradan anlıyoruz ki Sibiry'a'nın güney tarafı eski zamanlardan

beri Türkler tarafından yurt edinilmişti. İrtiş ve Ob nehirleri boyundaki Ostyaklar Hıristiyanlığı kabul edince onlardan pek çok put almışlardı. Bu putlar, diz hizasından uzun olup ustalık gerektirecek bir özenle metalden yapılmıştır. Ostyaklar, bu putları kendilerinden önce bu bölge de yaşayan İskitlerden miras aldıklarını söylemekteydi (Atlası, 2016: 2).

Sonrasında 9. yüzyılda Hazar Kağanlığı hakimiyeti altında yaşayan çok sayıdaki Slav kavmi, 860'lı yıllarda İsveç'ten gelen Vareglerin lideri Rürük'in yönetim alanındaki yeteneği ve tecrübesinden yararlanarak bir araya geldiler. Önce Novgorod'ta güç topladılar ve ardından Kiev'de güçlü bir devlet kurdular. Daha sonra 988 yılında Bizansla gelişen ilişkiler dahilinde Hıristiyanlığı benimsediler. Ortodoksluğun kabul edilmesiyle birlikte daha da kuvvetlenen Kiev Rusya'sı, irili ufaklı birçok Slav kavmini merkez yönetimine bağlı hale getirdi. 11. Yüzyılın ilk yarısında Yaroslav döneminde dini kurumsallaşmasını hızlandıran Kiev Rusya'sı yeni bir döneme girdi (Konak, 2012: 100).

Kiev Rusya'sının bu yeni döneme girmesindeki en büyük faktör tabii ki din faktörüydü. 10. Yüzyılın sonuna kadar pagan inancına mensup olan ve birden çok tanrıya tapınan Rus toplumunun zaman içerisinde Hıristiyanlıkla karşılaşması ve bu dini resmen kabul etmeleri, Rusların hem siyasi hem de sosyolojik olarak evrilmesine neden olmuştur. Diğer yandan birçok Tarihçinin Slavları Batı, Doğu ve Orta Slavlar olarak üç gruba ayırarak Rusların atalarının Doğu ve Orta Slavlar olduğunu ileri sürmektedirler. Dolayısıyla birçok araştırmacı Doğu Slav kavimlerinden olan Rusların aşağı Don nehri kıyılarına milattan sonra 7. Ve 8. Yüzyıllar içerisinde gelmiş olabileceklerini söylemektedirler. Bu nedenle Rus tarihi genellikle 9. Yüzyıldan itibaren başlatılmaktadır. Bu durum, Rus halkının sosyal tarihini ve aynı zamanda onun Hıristiyanlıkla ilk karşılaştığı dönemi neredeyse bilinemez kılmaktadır. Fakat yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kiev Rusya'sı yahut Kiev Derebeyliği dönemi Rusların varlığının daha belirgin ya da bilinir hale geldiği bir devir olmuştur. Hıristiyanlığın, Kiev ve Novgorod şehri civarında yaygınlık kazanmasından önce bölge halkının putperest olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir (Duvahı, 2013: 60). Özellikle 988 yılında Rus topraklarında Hıristiyanlığın yayıldığı bilinmektedir. O tarihte Knez Vladimir'in isteği doğrultusunda Ruslar Bizanslı din adamları tarafından vaftiz edilmişti. Hıristiyanlıktan önce Ruslar yukarıda da belirttiğimiz gibi putlara inanmış ve öteden beri devam eden kültürlerinden yoksun kalmışlardı. Nitekim Rusların putlara sıkı sıkıya bir bağlılıkları olmadığından; Hıristiyanlık Ruslar arasında kolay ve hızlı bir şekilde yayılmıştır. Bu bağlamda, Rus kültürü ve Rus halkının tarihi adeta Hıristiyanlıkla özdeşleşmiştir. Hıristiyanlık Ruslara inancın yanı sıra bir dünya bakışı, yazı, edebiyat, devlet, hukuk vs. gibi değerleri de kazandırmıştır (История Русской Церкви, Eriş. Tar: 11.03.2017). Ayrıca Rusların bu inanışlarıyla alakalı evrimlerinin anlatıldığı bu din tarihi yahut kilise tarihi beş dönemde incelenmektedir. Özellikle ilk dönemi Kiev dönemi (862-1240) olup bizim araştırma zaman aralığımızı kapsamaktadır. Bu dönem, Rusya'da Hıristiyanlık davetini ilk kez Havarı Andrey Kiev dağlarında başlatmıştır. Zaten bu yıl öncesinde de Rusların Hıristiyanlıkla alakalı herhangi bir bilgisine rastlanmaktadır. Rus Ortodoks tarihçilerine göre Havarı Andrey halkın Hıristiyanlığı kabul etmesi için henüz uygunlaşmadığını görmüş ve misyonerlik faaliyetini Rus topraklarında geçici olarak durdurmuştu. İlk kez Bizanslı misyonerler Suroj şehrinde davete başlamış ve burada misyoner Stefan Surojskiy (Surojlu Stefan) tarafından Bizans'a bağlı piskopos bölgesi oluşturmuştur. Bizans Kilisesi Hıristiyanlaşma sürecini tam kontrolü altında tutarken yeni kurulmuş olan Rus kilisesi bazı otonom haklara sahip olmuştur. Rus Kilisesi Bizans için bir Piskopos Bölgesi niteliği taşımıştır. Ve 988 yılında Rusya'da Hıristiyanlık resmen kabul edilmiştir. Rus Kilisesinin ilk Metropoliti Mihail olmuş ve katedral kilise Kiev'de

bulunuyordu. Mihail ve sonraki Mitropolitler Konstantinopol Patriği tarafından göreve atanmıştır. Rus Ortodoks Kilisesinin Kiev dönemi Moğolların Kiev'i işgali ile son bulmuştur (Asker, 2010: 32).

Ayrıca Ruslar her ne kadar putculuğa çok ilgi göstermedilerse de başta Rus kroniği Eski Zamanların Anlatısı (Duvalı, 2012: 115) adlı kronik olmak üzere çeşitli kaynaklar, Rus paganizmi hakkında bizlere detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler ışığında Rus Paganizminin son derece karışık kültür ve öğretilerden müteşekkil bir inanç sistemi olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede birçok puta inandıkları ve onların heykellerini dikerek tapındıkları bilinmektedir. Rusların saygı gösterdikleri ve tapındıkları putların başında Perun geliyordu. Şimşek tanrısı olarak bilindiğinden genellikle elinde topuzla tasvir edilmiştir. Perun sözcüğü Yunan kökenli olup gök gürültüsü ve yıldırım anlamına gelmektedir. Nitekim Rusların önem atfettikleri Perun putu dışında Hors ve Striboğ gibi putlara da tapınırlardı (Duvalı, 2012: 60-61).

Wilhelm von Rubruk'un da meşhur seyahatnamesinde Karadeniz'in kuzeyindeki putperesleri anlattığı eserinde şu ifadeler yer verir; Hepsisi dua ederken kuzeye dönerler. Kollarını birleştirdikten sonra, kendilerini yere atıp, diz çöktükten sonra alınlarını ellerinin üzerine koyarlar. Bu yüzden ordaki Nasturiler, dua ederken kollarını birleştirmeyip, ellerini göğüslerinin üzerine doğru uzatırlar. Putperestler mabedlerini doğu-batı istikametinde kurarlar. Kuzey tarafında, koronun çıkabileceği bir oda inşa ederler. Mabed dört köşe olduğundan bu oda ortada durur. İçerisine masa büyüklüğünde bir sandık koyarlar. Bunun arkasına güneye doğru bakan büyük put resmini getirirler. Karakurum'da Aziz Cristophorus'un resmi büyüklüğünde bir tane görmüştüm. Hitay'dan gelmiş olan bir Nasturi papaz bana, orada iki günlük uzaklıktan görülebilecek kadar büyük bir put resminin bulunduğunu ifade etti. Büyük put resminin etrafına diğer put resimlerini koyarlar, bunların hepsi altınla bezenmiştir. Sunak masasının üzerine mumlar ve hediyeler koyarlar. Müslümanların aksine kapıların hepsi güneye çevrilmiştir (Rubruk, 2012: 72).

Hıristiyanlık öncesi Rus kavmi, yukarıda ifade ettiğimiz tüm tanrılara saygı duymuş ve değer atfetmişlerdir. Hıristiyanlık öncesi Rus geleneğinde ölüm ötesi hayat inancının da yaygın olduğu bilinmektedir. Bir insanın ölüm anında hangi konumdaysa öteki dünyada da aynı konumda ebediyen yaşayacağına inanılmıştır. Bu nedenle Ruslar düşmana esir düşüp köle olarak yaşamak yerine özgür bir şekilde intihar etmenin daha erdemli bir davranış olduğuna inanmışlardır. Tüm bunların yanında Ruslar ölen kişilerin toprağa gömülerek çürümeye terk edilmesini ölüye karşı saygısızlık olarak algıladıklarından yakmayı tercih etmişlerdir. Pagan Rus inancına göre ölüyü yakmak onun anında cennete gitmesini sağlamaktır (Duvalı, 2013: 62).

Slav toplumlarının yazıyla 9. Yüzyılın ortalarında yani Hıristiyanlığın bölgede kabul görmeye başladığı dönemlerden itibaren tanış oldukları bilinmektedir. Böylelikle yazıyla birlikte Hıristiyanlığın bölgeye nüfus etmiş olması ve yazılı kültürün gelişmesi sonucu bazı eserlerin meydana çıkma sürecinin başlamış olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Hıristiyanlığın Rus topraklarına 8. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren misyonerler yoluyla intikal ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemde de Rus toplumlarına bakıldığında, burada iki inanç sistemi, paganizm ve Hıristiyanlığın varlığını görmek mümkündür (Duvalı, 2013: 65). Ayrıca yukarıda ismini verdiğimiz kronikte geçen bilgiye göre Ruslar, Paganizm ve Hıristiyanlıktan sonra da İslamiyet'le tanışmışlardı. Öyle ki Eski Zamanların Anlatısı yazarı 986 yılında İdil Bulgarlarından bir grup elçinin Kiev Knezi Vladimir'e gelerek kendisini İslam dinine davet ettiğini nakletmektedir. Kronik yazarının naklettiğine göre, Bulgar elçiler Vladimir'i kelime-i şahadet getirerek Müslüman olmaya, içki içmemeye,

domuz eti yememeye ve de sünnet olmaya davet etmişlerdir. Elçiler Vladimir'e böyle davranacağı takdirde, öteki dünyada bol miktarda kadınla ödüllendirileceği müjdesini de vermişlerdir. Tabii Elçileri dinleyen Vladimir kadınlarla ilgili kısmı hariç sünnet olmak, domuz eti yememek ve içki içmemek konusunda memnun kalmaz ve Rusların içkiyle domuz etini çok sevdiklerini onsuz yapamayacaklarını belirtmiştir (Duvalı, 2012:120).

Nitekim Hıristiyanlığın bu coğrafyada etkinlik kazanmasıyla da birlikte; Hıristiyan kilisesi, ortaçağ Rusya'sında milletlerin manevi hayatında ortaçağ batı dünyasında olduğu gibi hayli önemli bir rol oynuyordu. Bu yüzden özellikle İslamiyet'in Altın Ordudaki zaferinden sonra Rusya'ya dini alanda doğrudan bir Moğol etkisi için pek sebep kalmadı. Fakat Moğol fethi dolaylı olarak Rus kilisesinin ve manevi hayatının gelişme seyrini çeşitli şekiller de etkiledi. Bundan dolayı Rus kilisesinin metropolitlik makamı olan Kiev şehri tahrip edilerek uzun yıllar kilise idaresinin merkezi olarak hizmet verecek durumu kalmamıştı. Piskoposluk bölgelerinden Pereyaslav zarar göerek, oradaki piskoposluk kapatıldı.

Ancak Moğol hanlarından Mengü Timur'un Rus din adamlarına muafiyet fermanı çıkarmasından sonra kilise kendisini tekrar sağlam bir zemine oturttu ve yavaş yavaş yeniden teşkilatlanmaya başladı ve yıllar geçtikçe de bazı yönlerden Moğol saldırısı öncesinden daha güçlü oldu. Aslında Rum metropolitler veya Bizans tarafından tayin edilmiş Rus metropolitler tarafından idare edilen ve han'ın fermanıya korunan Rusya kilisesi, bu dönemde prenslerin iktidarından Rusya tarihinin başka hiçbir döneminde olmadığı kadar bağımsızdı. Bu, aynı zamanda Rusya kilisesinin faaliyetleri için güçlü olduğu bir dönemdi. Kilise arazileri, gerek Moğol ve gerekse Rus devlet otoritelerinin müdahalesinden masun olduğu için, gittikçe artan sayıda köylüyü cezp ettiler ve elde edilen ürünün toplam zirai ürüne olan oranı yavaş yavaş artıyordu.. Bu durum kilisenin Moğol hakimiyetinin ilk yüz yılının sonuna doğru ulaştığı refah seviyesi kilisenin manevi faaliyetlerini icra etmesine çok yardımcı oldu (Vernadsky, 2007: 446-447).

Aslında bu durumun temeli Cengiz Han yasası tarafından sağlanıyordu. Cengiz Han bütün dinlere hoş görüyü tavsiye ediyor ve her dine mensup ruhanileri yahut din adamlarını her türlü vergiden muaf tutmakla; Moğol asillerine bahşedilen en önemli imtiyazlardan biri bu ruhanilere de verilmiş oluyordu. Cengiz han ve Ögeday, Şaman dinine mensup olduklarından büyük dinlere karşı içten kayıtsız bulunuyorlar ve başka inançlara dönme noktasında herhangi bir zaruret hissetmiyorlardı. Ayrıca ilk iki hanın zihniyetlerine uygun olarak Karakurum'da iki Camii ile bir Hristiyan (Nasturi) kilisesinden başka Budi mabedleri de mevcut bulunuyordu (Spuler, 2011: 220-221).

Özellikle kilisenin Moğol döneminde karşı karşıya kaldığı bir takım görevler vardı ki, prenslerden sıradan kişilere kadar karamsarlığa kapılmış ve ne yapacağını bilmeyen insanlara manevi tavsiyelerde bulunmak ve manevi destek vermektir. Bununla ilişkili olarak daha genel bir misyon da Rus halkının Hıristiyanlaşmasını tamamlamaktır. Kiev döneminde Hıristiyanlık yüksek sınıflar ve şehir halkı arasında iyice yerleşmişti. Bu dönemde kurulan manastırların çoğu şehirlerdeydi. Kırsal kesimde Hıristiyanlık oldukça zayıftı ve putperestliğin bakiyesi hala mevcuttu. Doğu Rusya'nın taşra halkı ancak Moğol döneminde tamamen Hıristiyanlaştı. Bu dönemde dördü Doğu Rusya'da ikisi Batı Rusya'da ve biri Saray'da birçok yeni piskoposluk ihdas edildi. Kiliselerin ve manastırların sayısı özellikle 1350 yılından sonra hem şehirlerde hem taşrada sürekli olarak arttı. Ayrıca Rus tarihçi Kluçevsky'ye göre, Moğol döneminin ilk yüzyılında otuz ikinci yüzyılında ise bunun beş misli daha fazla manastır kurulmuştu (Vernadsky, 2007: 447-448). Aslında Hıristiyanlık ile Moğol dünyası arasında, Moğol devletinin ortaya çıkışından daha önce temaslar

gerçekleştirilmiş, Kereit'ler gibi en çok nüfuz sahibi muhtelif kabileler Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışından birkaç asır önce Hz. İsa'nın dinini kabule hep birden karar vermişlerdi.

Özellikle Göyük Han zamanında hükümdarların Hıristiyanlıkla münasebetleri başka şekiller arz etmeye başladı. Onun Hıristiyan vezirlerinin tesirleriyle Hz. İsa'nın dinine karşı kuvvetli bir eğilim göstermesi, hükümdarın şahsen bu dini kabul etmiş olduğu gibi hatalı bir düşünceye yol açmıştır. Fakat hükümdar etrafında daima dört Hıristiyan papası bulundurulur ve bunların yetiştirilmesine çalışılır. Keza Nasturi bir vezire ayrıca Hıristiyan bir anneye, Hıristiyan zevceye ve bir de vaftiz edilmiş bir oğla sahip bulunan Mengü yahut Möngeke, bu dine hiçbir bağlılık duymamakla beraber, Hıristiyanlık için geniş imtiyazlar vermek zorunda kaldı (Spuler, 2011: 221). Möngeke de bütün büyük dinlere karşı kendinden evvelkiler gibi, kayıtsız davranıyor, Şamanlara ise her surette daha çok alaka gösteriyordu. Hükümdarın çadırı onlara en yakın bulunuyordu. Cengiz Han'ın diğer dinlere müsamaha emreden yasa hükümlerine ehemmiyetle dikkat çekiyor ve din adamlarını vergiden muaf tutmak için onun bahsettiği imtiyazı tekrarlıyordu. Bundan yalnız Cengiz Han'ın ifade etmediği hahamlar ayrı tutulmuştu (Spuler, 2011: 222).

Tüm bunların yanında bu dönemde Moğol çağında Doğu Rusya'da din fikrinin yeniden canlanışının bir başka önemli etkisi de, kilise sanatıydı. Bu dönem hem fresk hem ikona şeklinde Rus dini ressamlığının gelişmesine şahit oldu. Bu artistik Rönesans da hayatının ve meslek kariyerinin sonuna takriben otuz yıl Rusya'da kalan Rum ressam Theopkanes önemli bir rol oynadı. Ayrıca Moğol devrindeki din adamları, Rus vakayinamelerinin derlenmesinde Kiev döneminde olduğu gibi önemli bir rol oynadılar. Moğol istilasından sonra bu meşgale neredeyse son buldu. 1240 ile 1260 yılları arasında yazılan ve bizim kısmen bildiğimiz yegane vakayiname Rostov vakayinamesiydi (Vernadsky, 2007: 449-451).

Moğollar ve Eski Türklerin geleneksel dinlerinde birçok ortak nokta mevcuttur. Moğolistan'ın iç bölgelerine kadar varan Batı Avrupa seyyahları Moğolların putperestlik dinine, inancına ve yerli adetlerine dikkat etmişlerdir. Plano Carpini'nin 1245 yılında yaptığı seyahat neticesinde kaleme aldığı seyahatnamesinde Moğolların gözle görünen ve gözle görünmeyen her şeyin yaratıcısı olan Tek Tanrı'ya taptıklarından bahsedilmektedir. Onlara göre işte bu Tanrı, insan zevkleri ve işkenceler yaratmıştı. Burada ebedi mavi göke tapma söz konusuydu. Moğollar Gök Tanrısına aynen Türkler gibi Tengri diyorlardı (Davletşin, 2013: 64-65).

Moğollar, Güneş, Ay, Su ve Yer'e de taparlardı. Her yemekten önce Moğollar, kurban sunarlanmışçasına bu yemeklerden bir kısmını bu tanrılara ayırırlardı. Bu noktada onların dini Hunların dinine benzemektedir. Moğollar da Eski Hunlar gibi yeni doğan güneşe ibadet ederlerdi. Marko Polo'nun (1254-1324) seyahatnamesine göre, Moğollar putlara da tapıyorlardı (Polo, [t.]: 70). Belli günlerde kağanın kendisinin bulunduğu ayinlerde bol bol kurban sunularak ihtişamlı bayramlar yapılırdı. Her evde birkaç put vardı. Bunlardan en büyüğünün, yani Gök Tanrısının adını, evin en merkezi yerinde asılı duran ayrı tahta üzerine yazarlardı. Bu tahtanın karşısına durup ve ellerini yukarı kaldırıp üç defa dişleri gıcırdatmak gerekirdi (Davletşin, 2013: 65).

Bunu dışında Moğollar kalın keçeden kişi figürleri keserek onları çadırın girişinin iki tarafına asarlardı. İpekten kesilerek yapılan ve çadırların içini süsleyen figürler aynı önemi arz ediyordu. Bu şekilde yapılan putlara kurban sunulurdu: Hayvanlar kesilir, eti yenilir, kemikleri ise yakılırdı. Bu figürler, onların tedavi gücüne inanılarak hasta insanların yatağı üstüne asılırdı (Davletşin, 2013: 66). Wilhelm von Rubruk'un ifadelerine göre; evin reisinin

başının üstünde duvarda keçeden bir figür bulunur. Bu figür bir bebeğe veya bir heykele benzer ve efendinin kardeşi yerine geçer. Kadınların başının üstünde de buna benzer bir maket bulunur ve o da kadının kardeşi sayılır. Biraz yukarıda iki maketin arasında daha küçük ve çelimsiz fakat evin koruyucusu sayılan bir başka maket vardır (Rubruk, 2012: 34). İşte Rubruk'un seyahatnamesinde de geçen o koruyucu putlar; kalın keçeden ölmüş insanın ruh figürünü kesip çadırda yüksek yerler asarak kendilerini koruduklarına inanırlardı. Bu adetler ve Moğolların taptıkları putlar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan bazı kavimlerin inançlarından birçok noktada farklıdır. Onlar Sibiryaya halkının kültleri olan Ongunlarla İltahanlara çok benzemektedirler. Ongunlar, Moğolların, Tuva ve Altay halklarının Şaman mitolojisinde ölmüş atalarının ruhlarını ifade etmektedirler. Görünmeyen, duyulmayan elle dokunulmayan şeye tapınmak çok zor olduğu için putlar, ruhların sonradan yerleşmesi için yapılırdı. Putlar kalın keçe, yün, değişik kumaşlar, ağaç ve metal gibi çeşitli malzemelerden kesilerek yapılmıştır. Onlara Ongun adı da verilirdi. Bu figürler cinsiyetlere göre ayrılırdı (Davletşin, 2013: 66). Marco Polo'da Moğolların çadırlarında Nağıtay olarak adlandırılan bir put maketinin olduğunu ve bu maketin onlarda bir Tanrı gibi kabul edildiği inancı vardır. Ve o maketin herhangi bir evde bulunması; o evin ahalisine, mallarına, hayvanlarına baktıklarına yahut onları koruduklarına inanırlardı (Polo, [t.]: 70).

Cengiz Han'ın koyduğu en önemli yasalardan biri de ağız dolusu lakaplar kullanılmasını yasaklamasıdır. Onun oğulları ve torunları basit adlarıyla çağırılırdı. Mektup yazarken de aynı şekilde davranırlardı. Mektup yazanlar sultan veya sıradan bir kişi arasında fark gözetmezdi. Sahte sıfatlardan arınmış kısa bir isimle yetinirlerdi. Hanlık makamında oturan kişi sadece han veya kağan sıfatlarını kullanırlardı (Cüveyni, 2013: 86).

Aslında Moğollar başlangıçta herhangi bir dine mensup değillerdi. Moğolların ilk dönemlerinde birçok İslami görüş bir arada yaşamıştır. Birlikte yaşama durumu, inanç özgürlüğü ve karşılıklı toleransı getirmiştir. Bazı İlhanlı yöneticileri Budist idi ve bu nedenle İran'da çok sayıda Budist tapınağı bulunmaktaydı. Hristiyan ve Yahudiler de devlet kademelerinde yüksek makamlar elde etmişlerdir. Yedinci İlhanlı yöneticisi Gazan Han'ın, Şiiliğe meyili olmasına rağmen, 1295'te Sünni İslam'a girmesi, gelişmenin anahtarı olmuştur. Gazan Han'ın kardeşi ve kendisinden sonra halefi olan Olcaytu yönetimi üstlenmiştir. Önce Hristiyan, sonra Budist olan Olcaytu, son olarak Müslüman olmuştur. Müslüman iken de önce Hanefi mezhebini, daha sonra Şafii mezhebini ve son olarak da Şiiliği tercih etmiştir. Son İlhanlı yöneticisi Ebu Said ise bir Sünni'dir. Tabii olarak Moğollardan sonraki dönemde türbeler, dini aktiviterin ana merkezi olma noktasında yavaş yavaş camilerin yerini almıştır. Yaklaşık 1305 ile 1365 yılları arasında Câm, Natanz Pir Bakran, Erdebil ve Bestam gibi, önemli İran şehirlerin de sûfi şeyhlerin mezarları etrafında çok sayıda türbe inşa edilmişti (Potter, 2011: 216). Diğer yandan birçok farklı toplulukların arasında yaşayan İran Moğollarının hükümdarı Hülagü ve halefleri pekala, Hristiyan olabilirlerdi. Ve dolayısıyla yukarıda da zikrettiğimiz gibi ilk İlhanlıların çoğu, Moğolların öteden beri bildiği Budizmi seçti. Birçok İran kentinde Budist tapınakları yükseldi, portakal renkli uzun giysiler içindeki rahiplerin sayısı örtülü ulema kadar çoğaldı. Ancak İlhanlılar bütün inançlara saygı duyuyorlardı ve tebaanın açıkça çoğunluğunu oluşturan Müslümanlara dinleri değiştirmeleri konusunda herhangi bir baskı yapmadılar. Zamanla Moğol kabileleri, Türk ve İranlı Müslümanlar ile evlilikler yapmaya, bunların dillerini ve giderek de dinlerini benimsemeye başladı (Goldschmidt JR- Davidson, 2011: 179).

1294'te Kubilay Han'ın ölümü İlhanlıların Büyük Moğol imparatorluğu ile son ilişkisinin de kopmasına yol açtı. Moğol imparatorluğu, artık yeni bir "Çin" hanedanı haline geliyordu. Bir yıl sonra İlhanlıların yeni hükümdarı Kazan Han, resmen Müslümanlığı benimsedi. Diğer taraftan İran Budizmi kısa sürede kurudu ve öldü. Sonrasında Kazan Han ve halefleri tapınakları camiye çevirdiler ve atalarını İran'da neden olduğu tahribatı tamir etmeye çalıştılar. Kazan'ın yerini alan hükümdarlar daha zayıftılar. Bu nedenle Sünni ve Şii kesimler arasında çatışmalar meydana geldi. 1360'la birlikte İlhanlı hükümdarı parçalanarak yok oldu (Goldschmidt JR- Davidson, 2011: 179,181). Doğal olarak Moğollar birçok halklarla temasta çeşitli dinlerin propagandalarının etkisinde kalmış ve onların bu dinlerden birine diğerlerinin aleyhine olacak biçimde bağlanmaktan kendilerini sakınmışlardır.

Budizm'le birlikte, Nesturi Hıristiyanlığı onların ülkesinde barınmaya devam ediyordu. Nesturilik yedi yüz yıl önce Orta Asya'da görünmüştü ve gayrimüslim Türkler arasında varlığını sürdürüyordu (Cohen, 2010: 284-285). Aslında Avrupalılar, İslam ülkelerini ötesinde bir yerde, güçlü bir Hıristiyan hükümdar bulacaklarına inanıyorlardı. Dolayısıyla bu hükümdarın adı da "Rahip "John" olacaktı. Bu efsanevi komutan, geriden gelen Müslüman tehdidini yok edecek ve batı Hıristiyanlığını kurtaracaktı. 13. Yüzyılın sonlarında John'un bir Moğol olacağına inanıyorlardı. İki yüzyıl sonra Avrupalılar kurtarıcıyı Etiyopya'da arayacaklardı. Bu tuhaf korku ve umut bileşiminin yönlendirdiği dönemin papaları, Moğol imparatorluklarıyla temas kurmak üzere temsilci heyetler gönderdiler. Mümkün olursa Moğolları Hıristiyanlaştırmayı da umuyorlardı. Fakat bu dönemde, Roma kilisesinin Moğollara sunacağı pek az şey vardı; kimi Moğollar ise Irak, İran ve Orta Asya'da zaten yaygın olan bir Hıristiyanlık türü olan Nesturiliği benimsemişlerdi (Goldschmidt JR- Davidson, 2011:179). Nitekim Hıristiyan alemi, bir an için İslam'ı bozguna uğratmak amacıyla Moğollardan faydalanabileceğine inanmışlardı. Bundan dolayı da Fransiscain ve Dominicain misyonerleri gönderilmişti. Fakat bu misyonerler bu konuda hiçbir sonuç alamadılar (Cohen, 2010: 288).

Ayrıca bunların dışında *Chronica Maiora*'da Moğolların din algısını öğrenme noktasında bizlere önemli bilgiler verilmektedir. Bu kroniğe göre; Moğollar kanunsuz bir halk olarak ifade edilmekteyse de ilerleyen kısımlarda zina, hırsızlık, yalancılık ve cinayeti çok şiddetli bir şekilde cezalandırdıklarından bahsedilecek (Özcan, 2012: 447-449), ve özellikle günah işleyen, mutsuz, kötü niyetli insanlarda ateş ile arınma prosedürüne tabii tutulurdu, çünkü bu insanların kötü huylarını diğer insanlara "bulaşabileceğine" inanılırdı. Ahaliden birini şimşek çaktıysa, herkes hayvanları ile birlikte ateş ile arındırılırdı. Bu uygulama ve geleneklerin eski Türk Hazar-Bulgarlarının ateş ile ilgili inançlarına benzediğine söylemek mümkündür (Davletşin, 2013: 68). Ayrıca Moğol hükümdarı olan Ögeday'ın Müslümanların haklarını korunmasına önem vererek, ödeyemediği borcundan dolayı bir Müslüman'ı zorla budist yapmak isteyen bir Uygur'un, hükümdarın emriyle kamçılanıp boynu vurulmuş, bütün emval ve emlaki kendisine verilen bu Müslüman'a ise ayrıca iyi bir parada verilmişti. Yine Buhara da bir Camii'ye atların yerleştirilmesi, yer açmak için bu camiden yazma Kuran-ı Kerimlerin kaldırılması, Merv ve diğer yerlerde camii ve mezarların tahrip edilmesi gibi menfi durumlar ortaya çıkmış ve Ögeday bunların çözümünde önemli bir yere sahip olmuştur (Spuler, 2011: 259-260). Yine bununla birlikte Moğol kanunlarında zinanın maddi bir kanıt olmadığında toplumca hoş görülmediği, delil olması durumunda ise ölümlerle cezalandırıldığı görülmektedir. Buna mukabil Moğollarda çok eşli evliliğin olduğuna dair bilgi verilir ki bu diğer kaynaklardaki bilgilerle uyumludur. Özellikle uygulamalardan ibadetlerin yerine getirilmediği durumlarda da içeriği açıklanmayan bir ceza hukukunun devreye girdiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun ibadetten

çok töre ve dini-kültürel geleneklerle alakalı olması muhtemel görünmektedir. Bunlar muhtemelen Avrupalı seyyahların çok ilgisini çeken kapı eşliğine basılmaması gibi örfi boyut kazanmış dini cezalardır (Özcan, 2012: 447-449).

Evet yine din meselesi başlığı altında Karadeniz'in kuzeyinde özellikle Moğol, Peçenek, Kıpçak, Hazar, Rus gibi bu bölgede var olmuş milletlerin cenaze defin ve merasimlerine bakalım.

Moğolların cenaze törenlerinde başlıca özellik, ölen Moğolluların cenazeleri ve merasimleri gizli yapılmasıdır. Mezar toprakla kapatıldıktan sonra görülmemesi için yerle bir edilir, sıkı bir çim ile kapatılır veya üzerinden büyük bir at sürüsü geçirilirdi. İnsan gömülürken giysisi, silahı, yiyecekleriyle, yani mülküyle gömülürdü. Kesilen ve yenilen at postundan kukla yapılırdı ve yüksek ağacın dallarına asılırdı. Mezarların üstünde kırık tencere, mızrak ucu, bıçak, üzengi, koşum ve eyer halkalarının bulunduğu belirtilmektedir (Gülensoy, 2011: 230-31). Ölmüş insanın, bunların hepsinin öbür dünyada ihtiyaç duyabileceğine inanılırdı. Ölmüş insanın sadece kullandığı at arabası değil, çadırı bile yıkılırdı, ölünün adını ise üç nesil anmak yasaktı (Davletşin, 2013: 69-70).

Yine Karadeniz Kuzeyindeki diğer önemli milletlerden olan Peçeneklerin yeni yurtları jeopolitik açıdan büyük bir öneme sahipti. Bu geniş bölge, IX. Yüzyıldan önce de Doğu Avrupa'nın en önemli ekonomik ve siyasi gelişmelerine sahne olmuştu. Akdeniz ticaret ve kültür dünyası, Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerle, özellikle VIII. Yüzyıldan itibaren ekonomik ve siyasi ilişkilerde aktif bir rol oynayan İskandinavyalılarla ilişkilerini mutlaka Güney Rusya üzerinden sürdürmek zorundaydı. Bu ilişkiler sonucunda Dinyeper nehrinin orta akımında Kiev gibi bir ticaret merkezi ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Bizans'ı ve Akdeniz ticaret merkezlerini kuzey ülkelerine bağlayan yol; Kardeniz ve Dinyeper üzerinden Fin körfezine gidiyordu (Kurat, 2016: 75). İşte bu gibi ticaret yolları üzerinde önemli bir köprü görevi gören Peçenek toprakları ve Peçenek halkının çok farklı kültürle irtibat halinde bulduklarını apaçık görebiliriz.

Dolayısıyla yaşanan bu etkileşim inanç kaidelerine ve bazı kültürel değerlere yansımakla birlikte milletlerin hayatlarına şekil verirler. Nitekim Peçenekler de Ruslar gibi ölülerini yakarlardı (Gülensoy, 2011: 223). Yani Ruslardan büyük bir kişi ölünce, ona geniş bir oda gibi mezar kazarlar ve cesedini içine koyarlar. Cesediyle beraber mezarına, üzerindeki elbiselerini, altın bileziğini, çeşitli yemekler, içki kadehleri ve para koyarlar. Onunla beraber mezarına onu seven karısını diri diri koyar ve sonra mezarın kapısını kapatırlardı (Gülensoy, 2011: 232). Aslında bu yakma adetine M.Ö. 1200 yıllarından itibaren farklı Orta Asya kavimlerinde rastlanır. Cesedin yakılmasının en büyük sebebi, ateşin her şeyi temizlediğine ve kötü ruhları kovduğuna dair eski Türkler arasında yaygın olan bir inancın olmasıydı. Bu geleneğe Göktürklerde, Hazarlarda, Kırgızlarda ve Burdaslar da da rastlanmaktadır (İbn Fazlan, 2011: 122).

Esasında yine bozkırlarda Moğollar gelmeden önce Kıpçaklar yaşardı. Kıpçaklar göçebe hayvancılıkla uğraşırlardı. Ve onlarda Peçenekler gibi benzer hayat şartları ve Moğol ile Tatar kabileleriyle eski dönemlerden gelen yakın temaslar, bu halkların manevi yakınlığına neden olmuştur. Dolayısıyla Kıpçak kültüründen söz edildiğinde, en başta sonsuz Kıpçak bozkırlarına (Deşt-i Kıpçak) yerleşen ve en uzak mesafeden bile görünen taştan yapılmış abideler aklımıza gelmektedir. Yani Kıpçaklar ölmüş insanın mezarında topraktan büyük tepe oluşturur ve ölünün uğruna yüzü doğuya bakan ve elinde göbek hizasında kap tutan abide yaparlar. Moğollar gelmeden önce taş abideleri Kıpçak bozkırlarının en belirgin özelliği idi (Davletşin, 2013: 72). Özellikle Wilhen von Rubruk, Don nehrine doğru yaptığı yolculuğu sırasında; bazen sağımızda Tanais (Azov) denizi ile

Kumanların mezarlarını görüyorduk. Akrabalarının hepsini beraber gömme adetleri olduğu için, bu mezar iki saatlik yoldan fark edilebilir şekilde ifadeleri vardır (Rubruk, 2012: 49). Ve bu adeti sadece toprağa gömme şeklinde genellersek bu Eski Türkler arasında en yaygın gömme şeklidir. M.Ö. 3000 yıllarından kalma kurganlarda gömme adetine rastlanmaktadır. Bu adet daha sonra, Göktürklerde, Oğuzlarda, Hunlarda, Bulgarlarda, Hazarlarda, Kırğızlarda, Karluklarda ve daha birçok Türk kabilelerinde görülen yaygın bir gömme şeklidir. Gömme esnasında ölü mezara yatmış olarak, Oğuzlarda olduğu gibi yere veya bir sandalyenin üzerinde oturmuş, Uygurlarda olduğu gibi ayakta durur bir halde yerleştirilirdi (İbn Fazlan, 2011: 121).

Kıpçaklar eski kurganları sık sık mezarlık olarak kullanarak onların üstüne taş abideler dikerlerdi. Kıpçak abide kültürünün en gelişmiş evresi, XII. Yüzyıla yani Kıpçakların en güçlü oldukları döneme denk gelmektedir. Kıpçak abideleri erkek ve kadın imgelerini temsil etmektedir. Genel olarak taş, Eski Türklerde kutsal malzeme sayılırdı. Orta halli Kıpçaklar figürleri ağaçtan yapılırdı. Ve büyük taş putları şeklinde ifade edilen atalar kültü, Kıpçakların putperestlik dininin ana kısmını teşkil ediyordu. Klan cemaati gittikçe dağılarak yerini sınıflara bölünen topluma bıraktığı dönemde, aile-klan atalarının kültü değişerek özgün atalar kültürüne, yani önder, han, bahadır asker kültürüne dönüşmüştür (Davletşin, 2013: 73).

Nitekim I. Göktürk devletinin batı kanadının çökmeye başladığı 7. yüzyılın ikinci çeyreğinde, bu devletin batı uçlarında ortaya çıkan Hazar gücü, kısa bir süre sonra, tarihte önemli yer tutacak bir Türk devleti haline gelecekti. Hazar denizinin kuzeybatısındaki araziye merkez edindiği anlaşılan bu devletin sınırları, en geniş zamanında doğuda Aral gölü boylarına, kuzeyde Orta İdil havzasına, batıda Kiev ve ötelere, güneyde ise Derbent ve Alan kapılarına kadar uzanmıştır. Tarihin en önemli devrelerin birinde, İslam'ın hızla yükselerek dünya tarihinin akışını değiştirdiği günlerde varlığını sürdüren Hazar devleti, stratejik olarak da doğu ile batı ve kuzey ile güneyin kesiştiği noktada idi. Bu konumuyla kendisi de tarihin akışında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca da coğrafi mevkii itibarıyla çok değişik halklar, inançlar, kültürler, iktisat biçimleri ve hayat tarzları bu devlet içinde yer bulmuştur (Karatay, 2004: 35).

Hazar Hakanlığı VIII. Yüzyıl sonlarından IX. Yüzyıl başına kadar Doğu Avrupa'nın en büyük devleti olmuştur. Hazarlar, Don nehri'nin aşağı kısmında, Kerç Boğazında hem ticaret limanları ile kaleler yapmışlar hem de Orta Dinyeper'de şehirler kurmuşlardı. Doğu Slavlarından Polyan, Radimiç, Severyan ve Vyatiç uruğlarından da kendilerine tabi oldukları için vergi almışlar ve böylece hakimiyetlerini güçlendirmişlerdi (Yücel, 2007: 2). Hazarlar önceleri Terek havalisinde yaşarlarken, sonraları Aşağı Volga boyuna yerleşmişlerdir. Burası hem Volga, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasında bulunuyor hem de devrin en büyük ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu. Bu yolların en önemlisi de Volga nehriydi. Özellikle Volga nehri İslam dünyası, Çin ve İskandinavya arasında büyük bir ticari faaliyetin başlamasına imkan sağlamıştı (Yücel, 2007: 21). İşte sonraki yıllarda İslam dünyası ile yakından ilişkiler gerçekleştirecek olan Hazarlar, Araplarla girecekleri askeri mücadeleler sonucunda İslamiyet'i kabul edeceklerdi.

665'i takip eden yıllarda, Karadeniz'in kuzeyindeki Büyük Bulgaria devleti yıkılmış ve yerine onun toraklarına Hazar hakanlığı hakim olmuştu. Böylece Hazar hakanlığı, Kafkasların güneyinde İslam ordularının ileri hareketine karşı bir set oluşturmuştur. Bu süreçten sonra Araplarla Hazarların mücadeleleri devamlı olarak kendini göstermiştir. Ve ilk büyük taarruz Halife Osman zamanında miladi 651-652 yıllarında Selman b. Rebia komutasında yapılmıştı. Fakat Arap kuvvetleri Hazar başkenti olan Belencer'de ağır bir

yenilgi alarak püskürtülmüşlerdir. Daha sonraları Emevilerin komutanlarından olan Mesleme b. Abd'il-Melik komutasında çeşitli seferler düzenlenerek Derbent kuşatılmış fakat daha sonraları Hazar kuvvetlerinin taarruzu karşısında Arap orduları geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla 737'ye kadar çeşitli seferler düzenleyen Arap orduları artık bu yılda Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi Marvan b. Muhammed'in 737'deki hareketi ile önemli bir başarı elde etmişlerdi. Bundan dolayı Hazar hakanı barış istemek zorunda kalmış ve İslamiyet'i bile kabul etmişti (Yücel, 2007: 25-26).

Kaynaklar Hazarların dinlerinden bahsederken onlar arasında Hakan ve etrafındaki idareci sınıfın Yahudi olduğunu, Hazar Hakanı'nın Harun el-Reşid döneminde Yahudiliği kabul ettiğini söylerler. İbn Rüsteh, "Halkın geri kalan kısmının Türklerin dinine benzer bir dindedirler" şeklinde ifade etmiştir. Mes'udi ise Hazarların başşehri Etil'de Müslümanların, Yahudilerin, Hristiyanların ve putperestlerin yaşadığını kaydetmektedir. Bunlar için veseniyyun ve ubbâdu evsan tabirlerini sıklıkla kullanırlardı (İbn Fazlan, 2011: 165-166). Öyle ki V. Minorsky, Hazarların güneyinde yaşayan Alanların meliklerinin Hristiyan olduğunu ve burada Alanların büyük bir köyü olduğunu belirtmektedir. Ve burada hem Hristiyan hem de putperestler vardır. İnsanların bazıları dağlarda bazıları ovalarda yaşamaktadırlar (Minorsky, 2008: 121). Nitekim Bulgar Hazarlar da Eski Türkler gibi güneşe, aya, ateşe, suya, yer'e kurban vermiş, benekli atlar vasıtasıyla yerde yaşayanlara Tengri'nin dileklerini ileten "Yollar Tanrıları" na tapmış, atalarının mezarları yanında ayinler yapmışlardır. Eski Türkler gibi Bulgar Hazarları da öncelikle gök tanrısı Tengri'ye tapmışlardır (Davletşin, 2013: 21).

Eski Türk dini, Bulgar Hazarları'nda daha çok tek tanrı dini haline gelmektedir. Yerdeki gerçekleri göğe mal eden Türkler ona Tengrihan demişlerdir. Ve sonrasında bu Tengrihan kültürü bir çok kabile arasında putperestliğinde zayıflamasıyla yok olacaktır. Nitekim kağanlığın sosyal ve ekonomik yapısında meydana gelen ciddi değişiklikler kısa bir süre içinde, putperestlik inancının devletin ihtiyaçlarıyla uyumsuz hale gelmesine neden olmuştur (Davletşin, 2013: 23). Özellikle tüm bozkır devletlerinde olduğu gibi Hazar Hakanlığı'nın da ekonomik temelini ticaret oluşturuyordu. Bundan dolayı Hazarlar ekonomik merkezlerle iyi ilişkiler kurmayı amaçladılar. Hazarların en önemli ticaret yolu Don ve Volga havzalarını içinden geçerek Azov denizi'nin kıyısı boyunca ilerleyip Karadeniz, Hazar denizi ve Aral gölü sınırlarına ulaşıyordu (Pritsak, 2007: 18-19). Öyle ki bu iktisadi faaliyetlerin sağlamış olduğu kozmopolit ortamlar diğer bozkır devletlerinde olduğu gibi Hazar Hakanlığında da önemli bir serbestiyetlik sağlıyordu.

Özellikle Mesudi bu dinin özgürlüğü noktasında bazı bilgiler vermektedir: Bu ülkede hakim unsur İslamiyet'tir. Çünkü onlar hükümdarlık ordusunu oluşturmaktaydı. Ve onlar Arsiyah olarak bilinirler ve onlar Harezmi bölgesinden gelmişlerdi. Ve bu orduda yaklaşık 12.000 kişilik bir asker yani Arsiyah bulunuyordu (Pritsak, 2007: 19-20). Dolayısıyla Tek tanrı dinlerine mensup olan millet ve devletler arasında Hazar Kağanlığı'nda etkili olmak için bir mücadele başlamaktadır. Din, komşu devletlerin Hazar Kağanlığı'nı siyasi olarak kendilerine bağlama konusunda bir araç haline gelmişti. Nitekim ülkede tek tanrıcilik dini, ülkedeki iç gelişmelerden ziyade gelişerek siyasi, ticari ve ekonomik ilişkilerin sayesinde yayılmıştır. Arap coğrafyacı Mesudi, Hazar Kağanlığı'nın başkentinde yedi yargıcın olduğunu yazmaktadır: bunlardan ikisi Hristiyan, ikisi Müslüman, ikisi Yahudi ve biri de putperestler içindi. Hazar Kağanlığı'nın kurulduğu ilk günlerden itibaren Bizans Devleti'nden ve özellikle komşu Kafkasya ötesinden devamlı Hristiyanlık yayılıyordu (Davletşin, 2013: 21-23).

Buna rağmen Hıristiyanlık, devletin dini statüsünü haline gelememiş ve Hıristiyanlık dini, bu şehirlerde oturan zengin Hunlar ile Bulgarlar arasında yayılmıştır. Kısa süre içinde Hıristiyanlığın yanı sıra İslamiyet de yayılmaya başlamıştır. Hatta Hazar Kağan'ı 737 yılında X. Yüzyılın başlarında Volga Bulgarları tarafından da benimsemiş olan İslamiyet'i kabul etti (Pritsak, 2007: 20). Diğer taraftan Yahudilerin Babil'den ve İran'dan Kafkasya'ya göçleri daha VI. Yüzyılda başlayarak; 532 yılında Hüsrev Anuşirvan, İran'dan birçok Yahudi'yi göç ettirmiştir. Fakat Yahudilerin o zamanki Hazarlara etkisi pek büyük değildi. Fakat bazı Hazar soyları Yahudiliği yaklaşık 620 yıllarında kabul etmiş ve hemen sonrasında Bulan Kağan, Yahudiliği resmi devlet dini olarak ilan etmiştir. Buna karşın Bulan'ın torunu Obadya'nın hükümdarlık süresine kadar Yahudilik dini, kağanlığın içinde büyük rol oynamamış, genellikle sünnet yapılması ve cumartesi gününün tatil günü sayılmasıyla sınırlı kalmıştır. Obadya'nın tahta geçmesiyle durum değişmiş, Yahudilik Ortodoks niteliği kazanarak, Hazar devletine Yahudi din ve bilim adamları davet edilmiştir (Davletşin, 2013: 24-25). Zaten Hazar Hakanlığının en önemli özelliklerinden bir tanesi de; Hazarlar da dini toleransın yüksek olmasıdır. Öyle ki yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hazarların çeşitli milletlerle girdikleri ilişkilerin sonucunda halk arasında İslamiyet, Musevilik ve Hıristiyanlıkta yayılmıştı. Bununla birlikte İslamiyet'in 9. Yüzyılda Harezmi tüccarlar tarafından yayıldığı, Ortodoks Hıristiyanlığın ise VIII. Yüzyılın son çeyreğinde Bizans'tan geldiği ve dolayısıyla Hazarlarda yayıldığı bilinmektedir (Yücel, 2007: 27).

Yine X. yüzyılda bu topraklara gelen Yahudilerin sayısı artarak; O tarihlerde Bizans İmparatoru I. Roman (920-944) ülkesindeki Yahudileri zorla Hıristiyanlaştırmayı planlamış ve bu yüzden Yahudiler, eskiden beri kendilerine komşu saydıkları Hazar Devleti'ne kaçmışlardır. Halbuki Hazar Devleti'nin son döneminde dahi Yahudilik halk arasında yaygınlaşmamıştı. Yahudilik dini genellikle Hazar zenginlerinin ve oraya yeni gelen Yahudilerin dini idi. Bunun nedeni de Yahudilik dini genellikle yalnızca bir halkın, yani Yahudilerin, dini olmasındandı. Ancak Yahudiler Hazarları gerçek Yahudi olarak kabul etmezlerdi. Yerli ahali, atalarının dinlerini Tengri inancını, Hıristiyanlığı ve İslamiyet'i seçmeyi tercih ediyordu. Yahudiliği seçen toplumun üst düzey tabakaları ise gün geçtikçe halktan daha çok uzaklaşıyordu. Böylece ilk etapta birleştirici görevini üstlenen Yahudilik, kademeli olarak Hazar toplumunu bölmeye başlamıştı. Neticede bazı soy ve gruplar Hazar Devleti'ni terk etmek zorunda kalmıştır. Bu da kağanlığın dağılmasına sebep olmuştur (Davletşin, 2013: 25-26).

Diğer yandan Türkler arasında İslamiyet'in yayılması ancak Orta Asya'da İranlı Samanoğulları hakimiyeti devrinden itibaren başlamıştır. Bu sülale IX-X. Yüzyıl (822-1000) arasında, şimdi Rus idaresinde olan Türkistan'ın medeni bölgelerini idare etmiştir. Amuderya nehrinin öteki tarafında bulunan bu bölgeler "Maveraünnehir" yani "nehrin öte tarafı" adını taşıyordu. Maveraünnehir ahali İslam fetihleri tarihinde bazen Türk diye adlandırılır. (Barthold, 2013: 46) Yani Türkler VII. Yüzyılın ortalarından itibaren Müslümanlarla temas etmeye başlamışlardı. Nitekim İran'daki Sasani Devleti'nin yıkılmasından sonra başlayan Türk-Arap münasebetleri yarım yüzyıl bir süreyle karşılıklı mücadeleler içinde geçti. Bu arada Emeviler devri (661-750) 'den itibaren Türklerin İslam devletinin hizmetinde yer almaya başladıkları görülüyor. Daha sonra 746'da Horasan'da başlayan ve bir yüzyıl kadar Müslümanları idare eden Emevi hanedanının yıkılmasına ve Abbasiler'in iktidara gelmesine yol açan ihtilal hareketinde Türkler'in de büyük rolü olmuştu. Türkler bu hareket sırasında Abbasi devleti içerisinde yer almışlardı (Merçil, 1991: 1). Ayrıca Hazar Kağanlığı'nda İslamiyet, resmi olarak 737 yılında Arap Başkomutanı Mervan İbn Muhammed'in Hazarlar üzerine yaptığı seferler sonucunda kabul edilmiştir. İşte o zamanda Hazar Kağanlığı'nın Türk ahalisinin büyük kısmı İslamiyet'i

kabul etmiştir. Fakat İslamiyet'in resmi statüsü henüz sağlam değildi. İslam dini Orta Asya ve Güney Kafkasya'da da pek yaygın değildi, fakat kısa zaman sonra bu bölgelerde yayılmaya başlamıştır. Harezmi'den gelen Müslümanların sayısı Hazar Kağanlığı'nda az değildi. Onlar kağanın ordusunun ana kısmını oluşturuyorlardı. Müslümanların sayıca fazla olmaları, sonraki dönemde Orta İdil Boyu'nda ve Kama Boyu'nda Orta Asya'ya has İslam dininin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur (Davletşin, 2013: 186). Ayrıca Bulgar ve Hazar mezarlarında yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda burada cenaze defin ve merasim işlerinin İslamiyet'e uygun bir şekilde yapıldığı görülmüştür. Bu durum tabii ki İslam dininin Hazarlar ve Bulgarlar arasında yayılmış olduğunu kanıtlanmaktadır. Diğer taraftan Hazar Kağanlığında Arap Kufi yazılarının bulunduğu paraların basılmış olması da İslam dininin bu bölgede yaygın olduğunu göstermektedir. X. Yüzyılın sonunda Hazarlar bu sefer Harezmi üzerinden gelen İslam dinini resmi olarak bir kez daha kabul etmişlerdir.

Diğer taraftan Cengiz Han'ın orduları Orta Asya ve İran'ı istila ettikleri zaman oldukça sıkı bir kitle teşkil eden Müslüman ülkeler ve nüfuzlarla karşı karşıya gelmişlerdi ki, bunlar o zamana kadar İslam hükümdarları emrinde buldukları için Moğolları kendi din ve devletlerinin düşmanları olarak görüyorlardı (Spuler, 2011: 258). Dolayısıyla İran'da da Moğol hanları ve İlhânlılar, yavaş yavaş Müslüman olan tebaalarına alıştılar. Daha çocuk iken Müslüman olan Cuci'nin oğullarından Burkay Han, dinin güçlendirilmesi ve Müslümanların yüceltilmesi noktasında çaba gösterdi. Hulâgû, kendisi Budist, hanımı ise Hıristiyan idi. Bundan dolayı da Hoy'da puthaneler yaptırılmasını emretmişti. Onun oğlu Abaka da Budist inancına bağlıydı ve babası gibi Hıristiyanları destekliyordu. Fakat yerine geçen Teküdar, Müslümanlarla girdiği yakınlık sonucu Hıristiyanlık inancından İslam dinine geçerek Ahmed adını aldı ve kendisini İslam dininin savunucusu ve Muhammedî şeriatın takipçisi olarak tanıttı (İrankültürevi, Eriş. Tar.: 11.03.2017). Özellikle Moğol Han'ı Mengü ya da Mönge de bütün papazları kendisi için ibadete davet eder, yemeklerini takdis ettirirdi. Aynı zamanda hıristiyanların ayinlerinde hazır bulunur ve sonra da Müslümanların ibadetlerine katılırdı. Bundan başka o, budî eserlerle beraber İncil ile Kuran-ı Kerimi ve Tevrat'ı Moğolcaya çevirtmişti. Nitekim Moğol hükümdar saraylarında muhtelif dinlerin yan yana yaşadıkları ve Büyük Han'ın Hıristiyanların ibadetlerine iştirak ettiği yine önemli bilgiler arasında kabul edilebilir (Spuler, 2011: 222-223).

Bu da Hıristiyanların ve Müslüman olmayan Moğolların işlerinin gerileyip zayıflamasına, İslam ve Müslümanların ise güçlenmesine yol açtı. Ancak ondan sonra Argun Han, Budistlerin ve Hıristiyanların güçlenmesi ve Müslümanların zayıf düşürülmesi siyasetini yürüttü. Hakikatte de İran, İlhânlılar döneminin bir bölümünde Şam ve Mısır'daki Müslüman emir ve padişahların aleyhine faaliyet gösterme ve onlarla mücadele etme merkezi haline gelmişti. İlhânlıların Şam ve Mısır Eyyubi melikleriyle girdikleri çatışma ve çekişmelerde yenilgi her zaman Moğollara düşüyordu. Müslümanlar Şam, el-Cezire ve Küçük Ermenistan'da kaybetmiş oldukları bazı bölgeleri geri aldılar. İran İlhânlıların İslam'ı kabul etmedikleri zamana dek Eyyubi melikleri (Memluklular) onlar karşısında İslam'ın kafirler karşısındaki direnci hükmüne sahiplerdi. Fakat ondan sonra (Gazanlar döneminde) siyasî ve askerî savunma şeklini de buldu (İrankültürevi, Eri. Tar.: 12.03.2017).

Nitekim İlhânlı devletinin İran'da kurulması da Hıristiyanlık inancının bu ülkede güçlenmesiyle birlikte olmuştu. Hatta öyle ki İran Hıristiyanları, Hulâgû'yu ve karısı Dokuz Hâtûn'u kurtarıcı olarak nitelediler. Hulâgû'nun Hıristiyan emir ve komutanları da ellerinin ulaştığı her yerde yeni kiliseler yaptırmak veya mescitleri kiliseye dönüştürmeye yeltendiler.

Sonuç olarak Tatar ve Moğol kabileleri ve onların içinden çıkmış olan sarı irka mensup diğer kavimler, Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm, Putperestlik ve İslam gibi çeşitli inançlara sahiptiler. Sarı irka mensup başka yeni kavimlerle karışmalarından sonra da her bir grup karıştıkları kavmin inancına özellikle de putperestlik ve Budizm'e girdi.

KAYNAKÇA

Asker, Ali, (2010). "Kilise Savaşları: Moskova- Kiev- İstanbul", 21. Yüzyıl Dergisi, S. 21, s. 32-38.

Ataöv, Türkkaya, (1968). "Rus Devletinin Kuruluşu", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C. XXIII, S. 4, Ankara, s. 220-243.

Barthold, Wilhelm, (2006). Türk-Moğol Ulusları. (Hasan Eren, Çev.), Ankara:TTK.

Barthold, Wilhelm, (2013). Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Ragıp Hulusi Özdem, Çev.), Ankara:TTK.

Cüveyni, (2013). Tarih-i Cihan Güşa, (M. Öztürk, Çev.), Ankara: TTK..

Cohen, Claude, (2010) Haçlılar zamanında Doğu ve Batı, (Mustafa Daş, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Davletşin, Gamirzan, (2013). Türk Tatar Kültür Tarihi, (Albina Tuzlu, Çev.), Ankara: TTK.

Duvalı, Şir Muhammed, (2013). "Paganizmden Hristiyanlığa Rusların Din Değişirme Nedenleri", G.O.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. I, S. 1, s. 60-74.

Duvalı, Şir Muhammed, (2012). "Erken Dönem Rus Kroniğinde İslam Algısı", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 21, s. 115-132.

G. Potter, Lawrence, (2011/2). "Moğollar Sonrası İran'da Süfiler ve Sultanlar", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, C. 28, s. 216-243.

Goldschmidt JR, Arthur- Davidson, Lawrence, (2011). Kısa Ortadoğu Tarihi, (Aydemir Güler, Çev.), İstanbul: Doruk Yayınları.

Gülensoy, Tuncer, (2011). Barbar Türkler (M.Ö. 4500- M.S. XIII. Yüzyılları arasında), Ankara: Akçağ Yayınları.

Atlasi, Hadi, (2016). Sibir Tarihi, (Eser Havare, Çev.), Ankara: TTK.

İbn Fazlan, (1995). İbn Fazlan Seyahatnamesi, (Ramazan Şeşen, Terc.), İstanbul: Bedir Yayınları.

Karatay, Osman, (2004). "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. 3, Ankara, s. 35-70.

Konak, İsmet, (Bahar, 2012). "Moskova Knezliği'nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü", Türkiyat Mecmuası, C. 22, s. 100-122.

Kurat, Akdes Nimet, (2016). Peçenekler, Ankara: TTK.

Polo, Marco, (tarihsiz). Marco Polo Seyahatnamesi, (F. Dokuman, Haz.), İstanbul.

Merçil, Erdoğan, (1991). Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara:TTK.

Yücel, Mualla Uydu, (2007). İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, Ankara: TTK..

Tayfun, Özcan, Altay, (2012). “Chronica Maira’da Moğol İmajı”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XXVII, S. 2 Aralık, s. 447-449.

Pritsak, Omeljan, (Bahar-2007). “Hazar Hakanlığı’nın Museviliğe Geçişi”, (A. Tayfun Özcan, Çev.), Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. 13, s. 18-34.

Spuler, Bertold, (2011). İran Moğolları, Ankara: TTK..

Ülküsal, Müstecib, (1980), Kırım Türk-Tatarları, İstanbul:,Baha Matbaası.

Vernadsky, George, (2007). Moğollar ve Ruslar, İstanbul: Selenge Yayınları.

V. Minorsky, (2008). Hudûdü’l-Alem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib, (Abdullah Duman-Murat Ağarı, Çev), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

V. Rubruk, Wilhelm, (2012). Moğolların Büyük Hanına Seyahat, (Ergin Aydın, Çev), İstanbul:Ayışığı Yayınları.

История Русской Церкви. <http://www.dorogadomoj.com/d141vve.html>:Erişim Tarihi:11.03.2017.

<http://www.irankulturevi.com/lang-tr>. Erişim Tarihi: 11.03.2017.